Informatiebulletin

Stichting Streekarcheologie

PEEL, MAAS & KEMPEN

Jaargang 25 | nummer 1 | juni 2015| ISSN 0928-6160

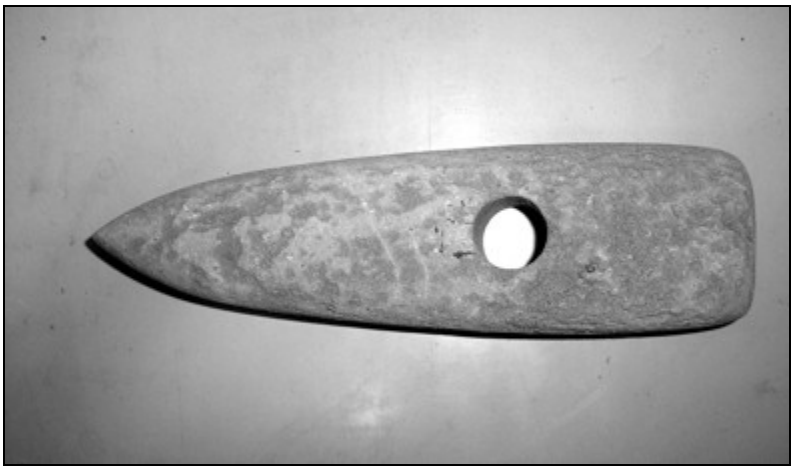

In dit nummer:

Eerst zien, dan geloven | F. Kortlang, M. Hemminga, H. van Alphen, G. van Eijk
Een puzzel die nooit afraakt (1) | Hubert van Eygen
Munten uit Montfort (10) | Jan Verlinden

COLOFON
"Peel, Maas & Kempen" is het contact- en informatieblad van de Stichting Streekarcheologie. Deze stichting heeft als doel het bevorderen van de samenwerking tussen de amateurarcheologen onderling en het verstevigen van hun band met de tot opgraven bevoegde instanties in Nederland. Het werkgebied van de stichting is de midden Limburgse regio die omsloten wordt door Peel, Maas en Kempen, inclusief de aangrenzende Noord-Brabantse en Belgische Gemeenten.

Voor algemene informatie en/of het doorgeven van wijzigingen:
Redactie Informatiebulletin Stichting Streekarcheologie Peel, Maas & Kempen:
Har Heijmans | Narcisstraat 13 | 6014 AK | Ittervoort |
Jean-Paul Geusen | Manderscheidtsingel 68 | 6017 GC | Thorn
www.p-m-k.nl of e-mail naar info@p-m-k.nl

Donateurs betalen jaarlijks het minimum bijdrage bedrag van €12,00.
Stg. Streek-Archeologie-Peel-Maas-Kempen Rekeningnummer: NL13INGB0003557843
Narcisstraat 13 6014 AK Ittervoort

Eerst zien, dan geloven. Een bijzondere 'toevalsvondst' te Uden

Fokko Kortlang, Minja Hemminga, Hanneke van Alphen en Goof van Eijk

Amateurarcheologen uit Uden vonden dit voorjaar bij de aanleg van een ontsluitingsweg voor een nieuwbouwplan sporen en vondsten van een, wat zal blijken, uniek Merovingisch grafveld en een nederzetting uit de vroege en volle middeleeuwen. Waarom werden deze bijzondere archeologische resten niet ontdekt bij het bureau- en booronderzoek in 2009 en wat zegt dit over de toegepaste prospectietechniek? Wat betekende de vondst voor het bouwplan, waar het eerste huis binnen afzienbare tijd zou worden gebouwd en welke rol vervulde de gemeente Uden, die als bevoegde overheid en medeontwikkelaar van het plan iets met deze toevalsvondst 'moest'?

Een druk bezochte woensdagmiddag op het opgravingsterrein

Noodopgraving in een archeologisch vrijgegeven gebied

Dit voorjaar werd door amateurarcheologen van de Heemkundekring Uden, aangesloten bij de AWN, een noodonderzoek uitgevoerd tijdens de aanleg van een weg voor de ontsluiting van een klein woningbouwplan aan de Schepersweg te Uden (NBr). In het wegcunet werden vele tientallen sporen en vondsten aangetroffen van een nederzetting uit de vroege en volle middeleeuwen. Als klap op de vuurpijl werden bij de aanleg van een gasleiding direct langs het cunet fragmenten van een ijzeren zwaard en een Merovingische knikwandpot verzameld. Eerder was ook al een bijzondere bronzen sleutel op de stort gevonden. Een en ander leek erop te wijzen dat behalve een nederzetting ook een Merovingisch grafveld was aangesneden.

Ter voorbereiding van het bestemmingsplan had de gemeente, die het plan samen met een particulier ontwikkelt, in 2009 een archeologisch bureau- en karterend

booronderzoek laten uitvoeren. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat het bodemprofiel tot in de C-horizont verstoord was. Omdat bovendien in de karterende boringen geen 'archeologische indicatoren' werden aangetroffen, werd door het archeologisch bureau ingeschat dat in het plangebied geen behoudenswaardige archeologische resten aanwezig konden zijn. Kortom, niets stond de realisatie van het woningbouwplan meer in de weg.

Doorpakken

In april 2014 werd met deze verse vondsten duidelijk dat de kans op het aantreffen van een Merovingisch grafveld en een nederzetting bij de aanleg van de woonwijk wel heel groot werd. De omvang van het grafveld was niet bekend en de bouw van de eerste particuliere woning zou binnen enkele weken starten. Hoewel formeel geen onderzoeksverplichting (meer) op het plangebied lag, heeft de gemeente Uden direct haar verantwoordelijkheid genomen en opdracht gegeven tot het -alsnog- uitvoeren van een proefsleuvenonderzoek in het plangebied. Dit onderzoek is door onderzoeksbureau Archol (Leiden) in samenwerking met de Udense amateurarcheologen uitgevoerd. In enkele dagen werd duidelijk dat het gehele plangebied (ca. 7.500 m²) tjokvol zat met nederzettingssporen. Bovendien bleek een Merovingische grafveld, rijk aan bijgiften, te liggen op de plek waar het tweede huis zou worden gebouwd.

Een snelle besluitvorming over een vervolgonderzoek drong zich op. Gezien de uitkomst van het vooronderzoek had de gemeente in de exploitatie van het plan natuurlijk geen rekening gehouden met de kosten voor een dergelijk onderzoek. Het gebied was immers archeologisch vrijgegeven. Sprake was hier overduidelijk van -wat we in de Archeologische Monumentenzorg (AMZ) noemen - een toevalsvondst. De kosten van onderzoek liggen hierbij niet meer vanzelfsprekend bij de initiatiefnemer. De verantwoordelijkheid voor een goede oplossing ligt daarentegen veeleer bij de gemeente als bevoegde overheid, verantwoordelijk voor een goede omgang met haar eigen archeologische bodemarchief.

Voor de opgraving werd een begroting opgesteld, rekening houdend met een aanzienlijke reservering voor het conserveren en uitprepareren van de vele metalen voorwerpen die verwacht konden worden uit het grafveld. De gemeenteraad van Uden heeft vervolgens zeer snel besloten het noodzakelijke bedrag beschikbaar te tellen.

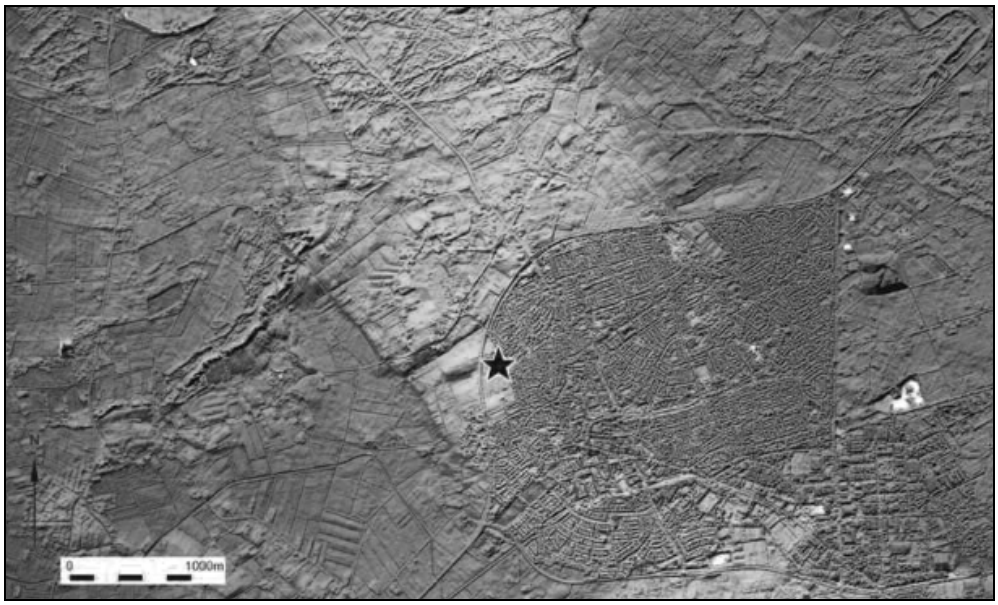

Situering van het plangebied Uden-Schepersweg, weergegeven op het Actueel Hoogtebestand Nederland (ahn).

Breed opgezet onderzoeksteam

Binnen enkele weken werd een opgravingsteam samengesteld, bestaande uit een vast kernteam van Archol, Udense amateurarcheologen, leden van de AWN en een groot aantal studenten en promovendi van de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden, onder leiding van prof. dr. Frans Theuws, hoogleraar Middeleeuwse Archeologie van Europa. Deze laatsten zouden zich vooral richten op het minutieus opgraven en bergen van de Merovingische graven, om vervolgens ook de uitwerking daarvan op zich te nemen. De timing in de zomerperiode was ideaal: Veel studenten zochten nog een veldwerkstage en de unieke kans om mee te werken aan een bijzonder onderzoek als dit was een bonus. Bovendien lag de bouw vanwege het zomerreces even stil.

Grote publieke belangstelling

Van 5 juli tot 8 augustus (vijf weken) is het onderzoek onder grote publieke belangstelling uitgevoerd. Naast enkele duizenden (paal)sporen uit de vroege en volle middeleeuwen zijn 26 inhumatiegraven en twee crematiegraven uit de Merovingische tijd (450 – 725 na Christus) opgegraven. De gemeente Uden had er bewust voor gekozen om van meet af aan haar inwoners met grote regelmaat te informeren over de opgraving. Wekelijks werden dan ook rondleidingen gehouden voor grote groepen belangstellenden en iedere week werd de Udense bevolking op de hoogte gehouden middels een artikel in het Udens Weekblad. Gezien de rijkdom van de graven en het risico op schatgraverij door een ander soort geïnteresseerde, werd het gedeelte van het grafveld met hekken afgezet, voerde politie regelmatige controles uit en werd de aangrenzende bewoners verzocht een oogje in het zeil te houden. Aangezien veel graven niet in een dag konden worden opgegraven, werden deze aan het einde van de dag afgedekt met zware Stelconplaten, wat zeer effectief is gebleken. De betrokkenheid van de inwoners en ook het gemeentebestuur was groot. Iedere woensdagmiddag werd de groep belangstellenden groter en velen kwamen wekelijks terug om de nieuwste feiten te vernemen. En zeg nou zelf: wat is er nu mooier dan een net gevonden gouden muntje even in je hand te mogen houden, dat ooit met piëteit in de mond van een overleden verre voorouder werd gestopt?

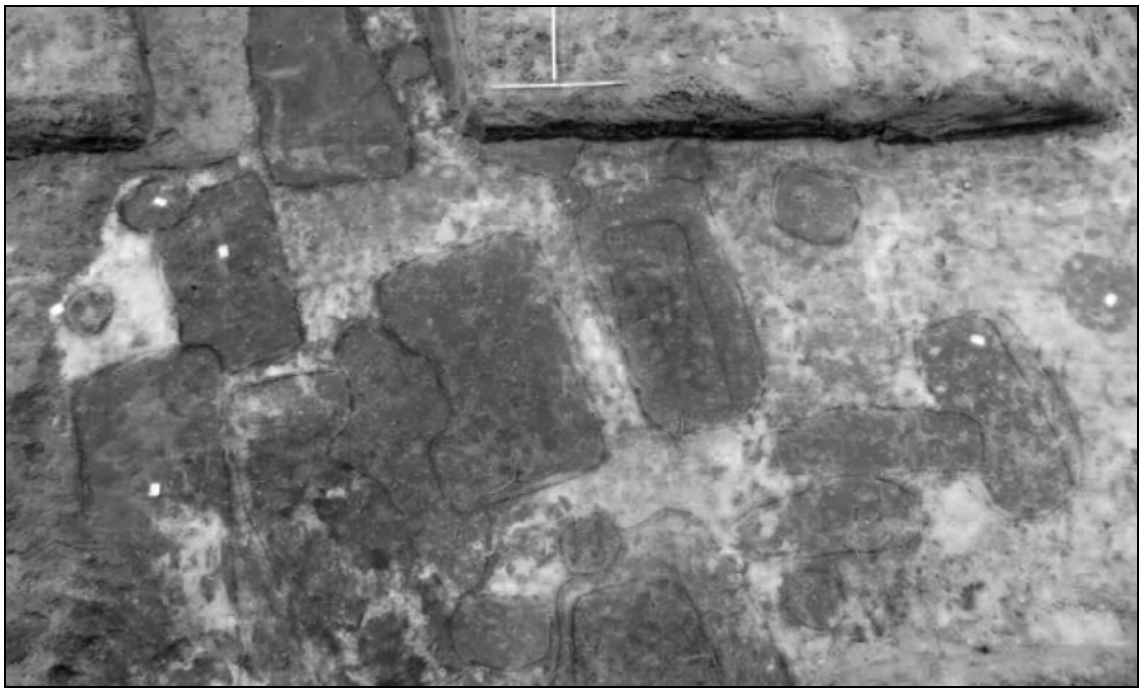

Een groep Merovingische graven tijdens het proefsleuvenonderzoek in mei 2014, gezien vanuit de lucht.

Enkele duizenden sporen

Het plangebied Schepersweg ligt in geologisch opzicht op de westelijke rand van het zogenaamde Peelblok (voorheen Maashorst of Peelhorst). De westelijker gelegen Peelrandbreuk vormt de grens tussen het Peelblok en de Roerdalslenk (voorheen Centrale Slenk). Waar de Slenk zich aan de oppervlakte kenmerkt door fijner dekzand, bestaat de bodem op het Peelblok hoofdzakelijk uit grofzandige, grindrijke fluvio-periglaciale afzettingen. Hierop heeft zich in de loop van de late middeleeuwen een plaggendek ontwikkeld dat op de bodemkaart wordt omschreven als een enkeerdbodem. Het archeologisch sporenniveau ligt gemiddeld op een diepte van 50 cm onder maaiveld. Op sommige plaatsen, zoals boven het grafveld, bleek dit zelfs minder diep. Waar het grafveld op minutieuze wijze in kleine clusters is onderzocht, is de nederzettingszone door middel van grote overzichtelijke werkputten opgegraven. Dit was ook noodzakelijk, omdat door de hoge sporendichtheid moeilijk greep te krijgen was op afzonderlijke structuren, zoals bijgevoegd overzicht toont. De nederzettingssporen aan de Schepersweg kenmerken zich door een palimpsest van paalsporen, greppels, acht waterputten en (nog) onbestemde kuilen, die verschillende fasen van bewoning vertegenwoordigen. Het gaat al gauw om enkele duizenden sporen, opgevuld met donkere grond die qua kleur en samenstelling vaak nauwelijks te onderscheiden is van de erboven gelegen akkerlaag.

Het nederzettingsareaal is op het oog grofweg in te delen in een relatief rustig sporenbeeld in het zuidwesten, met mogelijk gebouwplattegronden uit de Karolingische en zelfs Merovingische periode. Richting noorden en oosten neemt de spoordrukte toe en lijkt er in de volle middeleeuwen sprake te zijn van (langgerekte?) kavels met oost-west georiënteerde huizen. Het aandeel aardewerk aangetroffen bij vlakaanleg en in sporen is bescheiden te noemen. Daarentegen zijn er in enkele kuilen, met name aan de zuidzijde, de nodige kilo's slakmateriaal verzameld. De herkende vloeislakken met een hoog ijzergehalte duiden onmiskenbaar op het winnen van ijzer uit ijzeroer, dat in deze regio veelvuldig voorkomt in de Wijstgronden nabij de Peelrandbreuk. Gedacht wordt aan een ambachtelijke zone binnen of nabij de nederzetting waar in veldovens ijzer werd gewonnen uit oer en vervolgens misschien ook bewerkt. Een nadere datering van de slakken dan in de vroege of volle middeleeuwen is op dit moment nog niet mogelijk.

De blokberging van graf 18 onder begeleiding van Ton Lupak en Jo Kempkens (Restaura).

Grafveld met rijke bijgiften

Vooraf is afgesproken dat het opgraven en documenteren van het grafveld zoveel mogelijk zou plaatsvinden volgens het protocol dat ook is toegepast bij de opgraving van een deel van het grafveld Borgharen-Pasestraat in Limburg. [1]

Elk graf is individueel per vlak analoog getekend, gefotografeerd en ook digitaal ingemeten. Met troffels, houten spatels en een snoeischaar voor de boomwortels, werd de grafkuil -aanvankelijk per segment- vlaksgewijs verdiept tot er zich nieuwe sporen en/of vondsten aftekenden. De vrijgetroffelde grond werd ook nog per vulling van de kuil en eventueel aanwezige kist verzameld en ter plekke handmatig gezeefd over een maaswijdte van 1 en 3 mm. Dit als laatste check op kleine vondsten zoals kraaltjes en botjes. Het systeem van opdelen van het graf in segmenten is na twee weken opgegeven omdat dit te arbeidsintensief was en onder deze omstandigheden geen noemenswaardige meerwaarde bleek te hebben. Vanaf dat moment is de grafvulling per vlak uitgezeefd.

De vele individuele vondsten zijn vanwege de fragiele staat zoveel als mogelijk met de omgevingsgrond geborgen, om uiteindelijk overgedragen te worden aan restauratieatelier Restaura te Haelen, waar de vondsten thans in behandeling zijn. Er zijn door Restaura bovendien twee blokbergingen uitgevoerd.

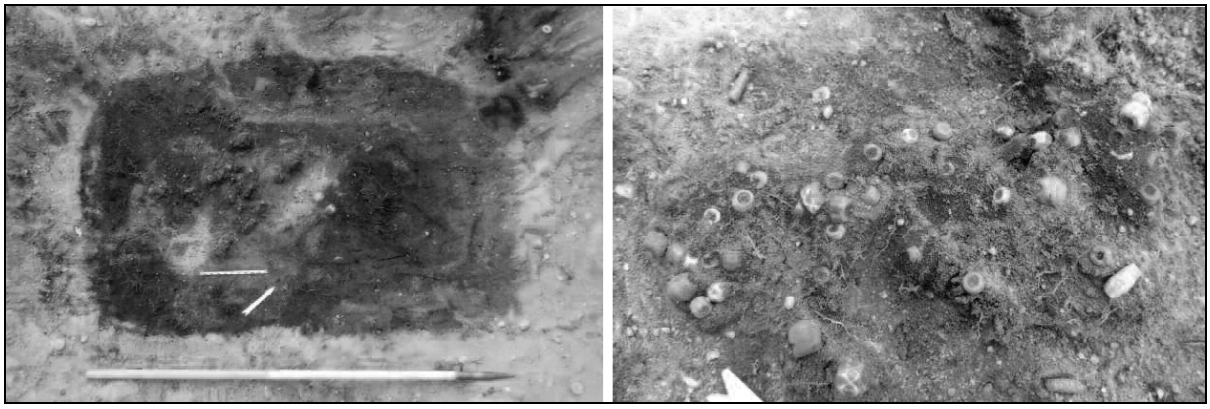

Kralen in graf 11, een kindergraf

Het grafveld heeft een minimale omvang van ca. 500 m2. Waarschijnlijk zet het zich nog in oostelijke richting voort, onder de huidige Schepersweg. Hoever is niet bekend. Op de plaats van het eerder door de amateurarcheologen onderzochte wegcunet zijn destijds geen graven waargenomen, al kan niet helemaal worden uitgesloten dat er toen in de hectiek enkele graven over het hoofd zijn gezien.

In totaal zijn er 26 inhumatiegraven en twee crematiegraven aangetroffen. Ze lagen minder dan een halve meter onder het huidige maaiveld en zijn in het verleden al grotendeels afgetopt. De diepte van de graven varieerde tussen 10 cm en 60 cm. Ondanks de ondiepe ligging bleken de graven nog zeer rijk aan informatie en vondsten. In de kalkarme grofzandige bodem is de conservering van organisch materiaal echter buitengewoon slecht. Alleen wat tandkapsels en resten van een schedelafdruk zijn

[1] R. Panhuysen, D.E. Smal en F. Theuws, Uitvoeringsplan veldwerkzaamheden: De wijze van opgraven van vroegmiddeleeuwse graven, in: R.C.G.M. Lauwerier, A. Müller en D.E. Smal (red.) 2011: *Merovingers in een villa Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen– Pasestraat, onderzoek 2008-2009* (Amersfoort RAM 189)

teruggevonden. Het hout van de planken was niet meer bewaard gebleven, maar de contouren van de houten kist en de dwarsbalken waren nog wel te zien. Slechts een klein stukje kistbodem bleek, dankzij de corrosie van het aanwezige metaal, geconserveerd. De meeste vondsten zijn vanwege de kwetsbaarheid *en bloc* geborgen. Nu de röntgenfoto's van Restaura gereed zijn, blijkt de enorme rijkdom aan bijgiften. Het gaat om enkele honderden voorwerpen. Een korte opsomming: versierd aardewerken en glazen vaatwerk, zwaarden als spatha en sax, Fransiscabijlen, een versierd paardenbit, pijlpunten, messen, dolken, lansen en umbo's (schildknoppen). Maar ook pincetten, naalden, spatels, spinklosjes. De persoonlijke opsmuk is goed vertegenwoordigd: rijk ingelegde gordelgarnituren, riemtongen, kledingspelden, een gouden hanger, haarspelden en kralenkettingen zijn aangetroffen. In vier graven is een gouden munt meegegeven en teruggevonden van het type *Tremisses*.

De meeste graven hebben een noordoost-zuidwestrichting, met het hoofdeind in het zuidwesten. Vijf graven liggen bijna haaks op deze richting met het hoofdeind in het westen. Het vermoeden is dat deze laatste groep de oudste fase van het grafveld vertegenwoordigt. De graven van een man en een vrouw die op deze wijze naast elkaar zijn begraven, vormen mogelijk de stichtersgraven. Op basis van de kledingspelden in het vrouwengraf kan het vroegste graf tussen 550 en 600 na Christus worden gedateerd. Waarschijnlijk betreft het hier de twee vroegste graven uit de Merovingische tijd in Noord Brabant! Niet alleen dit gegeven maakt het grafveld van Uden uniek: ook de betrekkelijk kleine omvang van het grafveld en de relatie die gelegd kan worden met de opgegraven nederzettingssporen bieden een uitgelezen kans om een beter inzicht te krijgen in de vroegste kolonisatie van Nederland na de val van het Romeinse rijk.

Nederzetting veel groter

De vondst van de nederzetting en het grafveld van de Schepersweg staat niet op zichzelf. In 2001 is door Archol bij de aanleg van de A50 een opgraving uitgevoerd waarbij diverse boerderijerven uit de ijzertijd, de vroege en de volle middeleeuwen aan het licht kwamen (locatie Schouwstraat, afbeelding 1). Twee, mogelijk drie huizen en één tot twee bijgebouwen aan de Schouwstraat dateren uit de Merovingische tijd. [2] De afstand tot het plangebied Schepersweg bedraagt slechts enkele honderden meters. Het is een aantrekkelijke gedachte de Merovingische bewoning van de Schouwstraat in verband te brengen met de begraven mensen in ons grafveld. Grenzend aan de Schepersweg is in 2009 op de plaats van de nieuwe voetbalkantine van FC De Rakt door BAAC een proefsleuf aangelegd waarin volop bewoningssporen uit de Karolingische tijd en de volle middeleeuwen zijn opgetekend. Deze sporen zijn uiteindelijk *in situ* behouden. [3]

Al met al geven de eerdere onderzoeken in de nabije omgeving van Schepersweg aan dat de archeologie van het plangebied deel moet hebben uitmaakt van een veel groter nederzettingsareaal, landschappelijk gelegen op een hogere zandrug.

[2] Hoof, L.G.L. / R. Jansen, 2002: *Archeologisch Onderzoek A50 te Uden – bewoning uit de ijzertijd en de middeleeuwen. Een verkennend en een definitief archeologisch onderzoek te Uden-Schouwstraat in opdracht van Rijkswaterstaat*, Leiden (Archol Rapport 12).

[3] Veenstra, M.E., 2009: Uden – Aalstweg. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-09.0065).

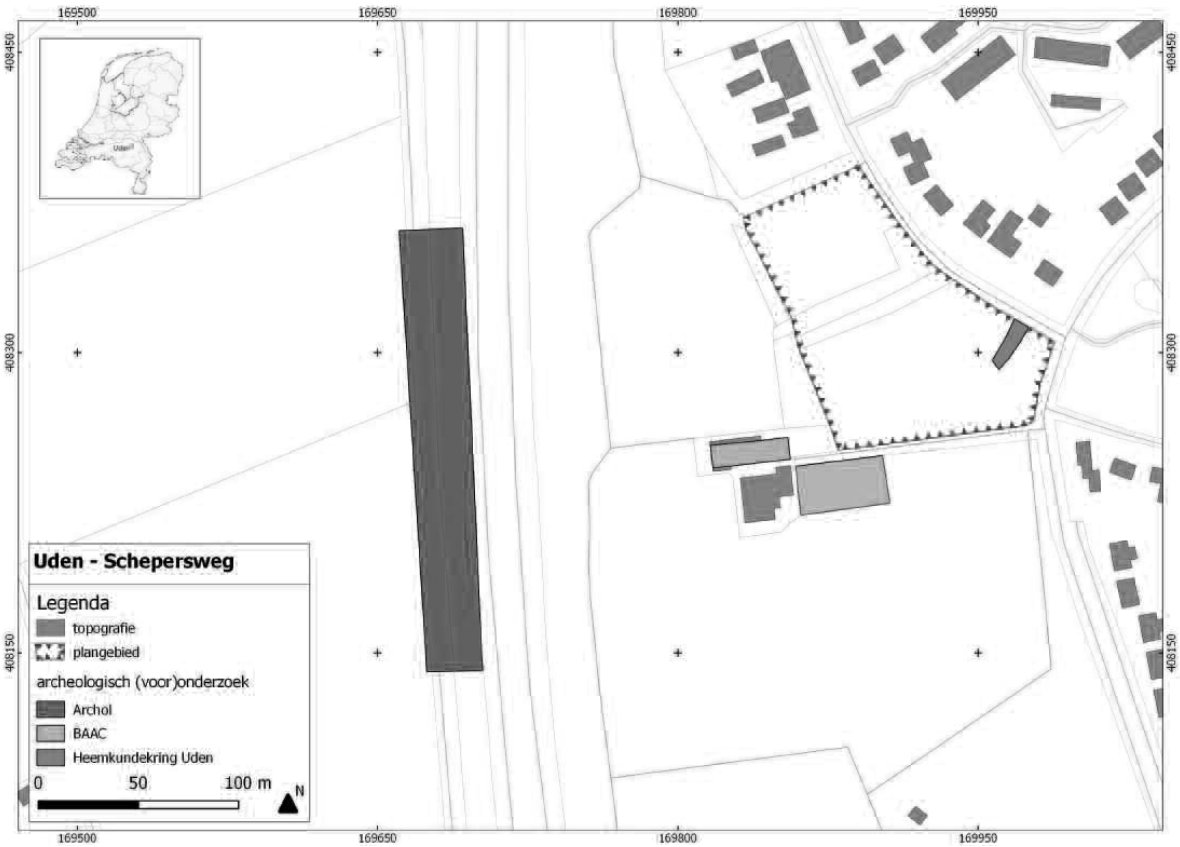

De locaties van de verschillende onderzoeken in het plangebied Uden-Schepersweg. Rode getande contour: locatie van het plangebied Uden-Schepersweg. Groen: voorste deel van het recentelijk (februari-maart 2014) door de hkk uitgevoerde noodonderzoek van het wegcunet; blauw: het in 2009 uitgevoerde proefsleuvenonderzoek van baac; rood: het in 2001 door Archol uitgevoerde onderzoek in het cunet van de a50, locatie Schouwstraat.

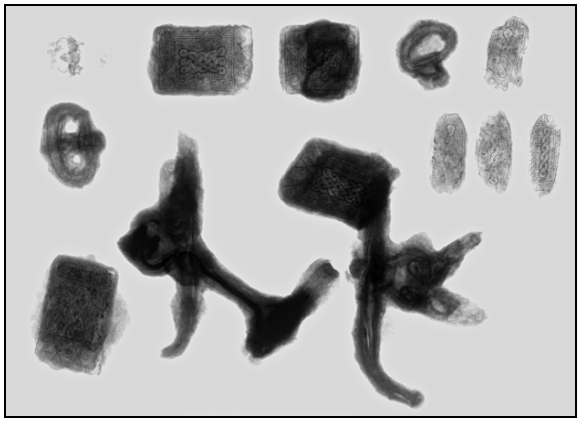

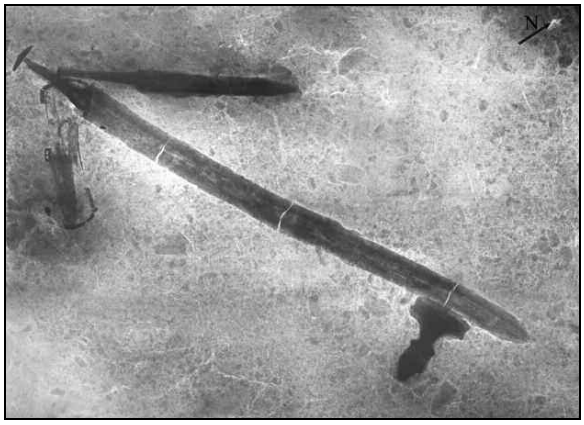

Links: Röntgenopname van een paardenbit, met zilver ingelegde beslagplaten en gespen afkomstig uit één graf.

Rechts: Röntgenopname van graf 18. In het graf bevinden zich een spatha, een sax, een bijl en een tas. Op de spatha ligt een gesp. De tas heeft een rechthoekige vorm en is aan de zijkanten afgezet met metaal, vermoedelijk een koperlegering. Aan de tas is een gesp met riemtong aangebracht, die waarschijnlijk als sluiting diende. In de tas bevinden zich een mes of dolk, een vuurslag en mogelijk twee naalden

Hoe toevallig is de toevalsvondst?

Dit brengt ons terug naar de vraag waarom de vindplaats aan de Schepersweg niet is ontdekt bij het in 2009 uitgevoerde vooronderzoek. De eerdere vondsten in de directe omgeving duidden immers ook al op een hoge kans op het aantreffen van archeologische

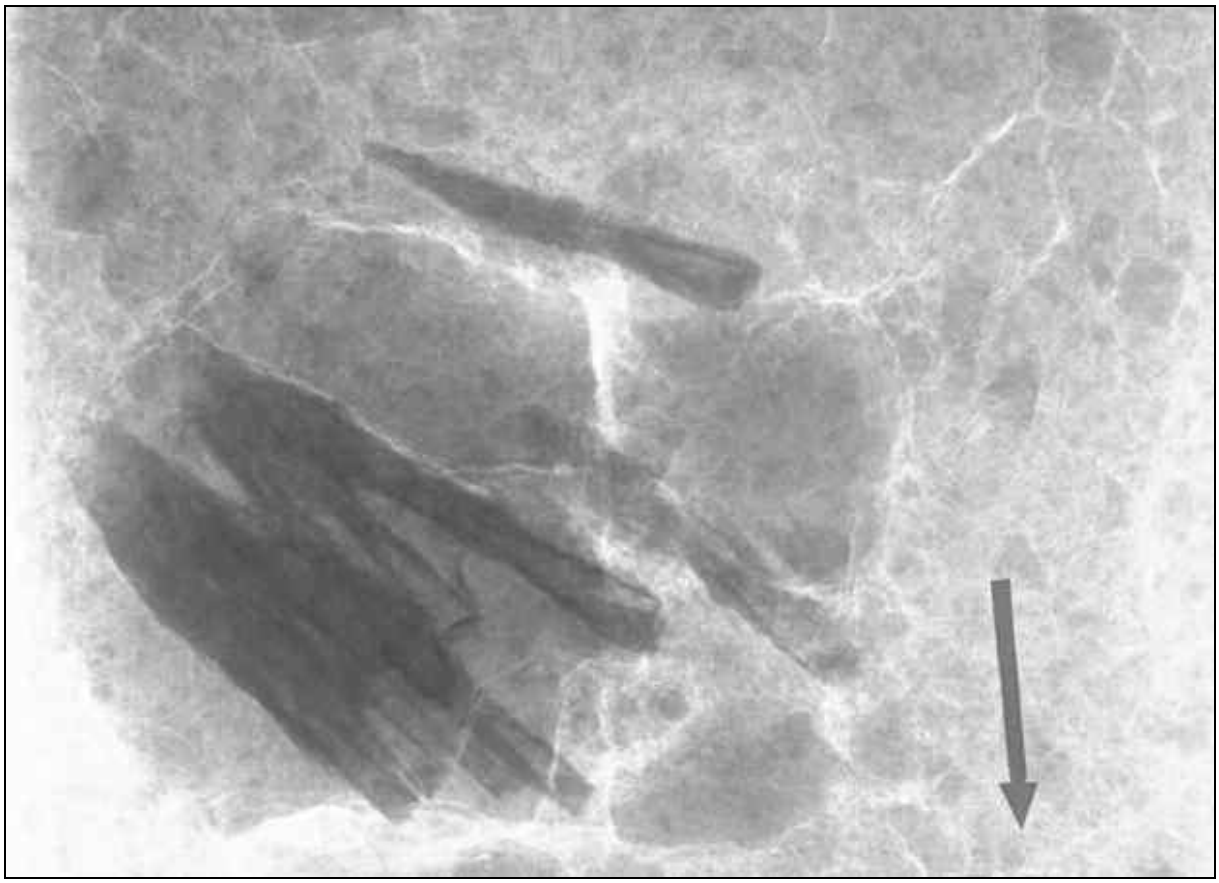

Röntgenopname van een blokberging met ten minste 8 pijlpunten.

resten. Het antwoord hierop ligt naar onze mening besloten in de toegepaste methode van veldonderzoek: karterend boren. [4]

Sinds een aantal jaren is een brede vertegenwoordiging van (gravende) beroepsarcheologen, amateurarcheologen, vertegenwoordigers van de AWN en gemeentelijke (advies)archeologen ervan overtuigd dat karterend boren voor het opsporen van vindplaatsen geen geschikte methode is. Ondanks soms schrijnende voorbeelden, zoals in 2003 de noodopgraving Nistelrode –Zwarte Molen op slechts enkele kilometers afstand van de Schepersweg, [5]blijft een nog betrekkelijk kleine groep borende archeologen/prospectors hardnekkig geloven in de betekenis, effectiviteit –en daarmee het succes - van karterende boringen om vindplaatsen op te sporen en te waarderen. Het gevolg is dat in de systematiek van de Archeologische Monumentenzorg een aanzienlijk

[4] *Bij het veldonderzoek zijn in een (ruimer) gebied met een omvang van 2,2 hectare 48 karterende boringen gezet met een edelmanboor met een diameter van 15 cm (22 boringen per ha!). Het onderhavige onderzoeksgebied vormt slechts het zuidelijke gedeelte van het met boringen onderzochte gebied. Opmerkelijk is de variatie aan vastgestelde verstoringsdiepten in dit deel, variërend van ca. 40 cm tot ca. 1 meter onder maaiveld. Meestal wordt in het rapport gesproken van verstoorde profielen tot in de C-Horizont. Gezien de enorme dichtheid aan sporen, kan het niet anders dan dat een aantal boringen in een archeologisch spoor gezet zijn. Het onderscheid in kleur en samenstelling tussen bouwvoor en middeleeuws spoor is nauwelijks te maken. Hierdoor is er vermoedelijk vanuit gegaan dat het sporenniveau (archeologisch vlak) wel aangetast moest zijn (interpretatie auteurs).*

[5] *Jansen, R. (red), 2007): Bewoningsgeschiedenis op de Maashorst. De bewoningsgeschiedenis van Nistelrode van laat-neolithicum tot volle middeleeuwen (Archol rapport 48). Speciaal hoofdstuk 1.*

deel van archeologische terreinen met een hoge archeologische verwachting vanwege het ontbreken van 'indicatoren' in de boorkernen op advies archeologisch wordt vrijgegeven. Het reikt te ver om in het bestek van dit artikel dieper in te gaan op de kansen en vooral de beperkingen van de methode van karterend boren. Hiervoor wordt verwezen naar het alom bekende RAAP-rapport 1000 en de daaruit afgeleide SIKB leidraad. [6] In dit sterk mathematisch-statistisch onderbouwde werk wordt op onmiskenbare wijze (zie p. 106, respectievelijk p. 31), duidelijk gemaakt dat sites (vindplaatsen), gekenmerkt door een lage vondstdichtheid (minder dan veertig vondsten per m²) zich niet middels booronderzoek laten opsporen. Proefsleuven zijn hiervoor de meest geëigende methode. Omdat bij het opsporen van vindplaatsen zelden vooraf bekend is wat de vondstdichtheid zal zijn, is de karterende methode dus per definitie niet geschikt. Wij huldigen dan ook het adagium uit de titel: eerst zien (middels proefsleuven) dan geloven. Wij pleiten er voor om de methode van karterend booronderzoek als opsporingsmethode van archeologische vindplaatsen (brede zoekoptie) af te strepen van het prospectief onderzoeksmenu en dringen er bij het College van Archeologische Deskundigen (CCvD) op aan dit voorstel zo snel mogelijk op de agenda te zetten. Dit is niet alleen in het belang van een goede omgang met het bodemarchief, maar zeker ook in het belang van initiatiefnemer en bevoegde overheid. Deze kunnen flink in de problemen raken als gevolg van een dergelijk inadequaat onderzoek.

Toevalsfonds

Tot slot kan worden vastgesteld dat de toevalsvondst aan de Schepersweg– hoewel een mooi en spannend archeologisch avontuur – de gemeente Uden een kostenpost heeft bezorgd van enkele tonnen. Hiermee was in de planexploitatie geen rekening gehouden en de kosten zijn thans moeilijk op de medeontwikkelaar te verhalen. Een bijzondere vondst als deze in een relatief klein plangebied leidt tot een ernstig deficit op de exploitatierekening. Voorheen kon in schrijnende gevallen nog beroep worden gedaan op de regeling voor excessieve kosten van het Rijk. Deze regeling is al enkele jaren niet meer actief. Met de komst van de nieuwe Erfgoedwet (2016), is de mogelijkheid tot het verkrijgen van een tegemoetkoming in het geval van een toevalsvondst definitief verkeken. Omdat dergelijke risico's bij archeologisch vrijgegeven gebieden met name op het bordje van de gemeentelijke bevoegde overheden liggen, wordt ter opvolging van de regeling excessieve kosten gepleit voor een '*toevalsfonds*', bijvoorbeeld te vullen en te beheren door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), waarmee in schrijnende gevallen de ergste nood kan worden geledigd.

Auteurs:

Fokko Kortlang (ArchAeO BV) heeft de gemeente Uden sinds april 2014 als adviseur archeologie ondersteund bij het archeologisch proces van de Schepersweg.
Minja Hemminga (Archol BV) had de dagelijkse veldleiding tijdens het proefsleuvenonderzoek en de opgraving Uden Schepersweg.
Hanneke van Alphen en Goof van Eijk zijn lid van de Heemkundekring Uden en lid van de AWN. Gedreven als altijd hebben zij zich in een vroeg stadium aan hard gemaakt voor een archeologisch onderzoek. Onder hun leiding is het graven van het wegcunet begeleid. Hanneke was bovendien dagelijks werkzaam tijdens de opgravingscampagnes.

[6] *Tol, A.J., P. Verhagen, A. Borsboom & M. Verbruggen, 2004: Prospectief boren: een studie naar betrouwbaarheid en toepasbaarheid van booronderzoek in prospectiearcheologie. Raap-rapport 1000, Amsterdam. SIKB, 2006: Leidraad inventariserend veldonderzoek; deel: karterend booronderzoek.*

Een puzzel die nooit afraakt… (1)

Hubert van Eygen

In de voorbije jaren heb ik het geluk gehad om enkele archeologische opgravingen van nabij te kunnen volgen in onze gemeente. Tegelijkertijd kon ik enkele (toevals)vondsten bij werken of veldverkenningen noteren. Daarnaast kon ik ook nog enkele opmerkelijke vergeten vondsten uit het verleden van onder het stof halen... Het is al sinds 2007 geleden dat ik in dit tijdschrift verslag uitbracht van tal van bodemvondsten en archeologische opgravingen in onze gemeente. Het werd dus hoog tijd om daar een vervolg aan te breien zodat we weer enkele kleine stukjes kunnen bijleggen in de archeologische puzzel van Kinrooi. In dit nummer komen de opgravingen en veldverkenningen van 2008 tot 2011 aan bod. In het volgende nummer zullen we de opgravingen tijdens de periode 2012-2015 aan bod laten komen.

Nagelstraat/Kromstraat, Ophoven

Op 2 januari 2008 voerde ik samen met enkele medewerkers van archeologisch adviesbureau **Raap** veldprospecties uit op verschillende plaatsen in Kinrooi waarvan we wisten dat ze potentieel archeologisch interessant waren.

Uit de publicaties en notities van amateur-archeoloog **Jan Geerkens** (1902-1971) bleek vroeger al hoe belangrijk bepaalde gebieden in onze gemeente op archeologisch vlak waren. In *"Ophoven en Geistingen door de eeuwen heen"* (dat hij samen met **Donaat Snijders** uitgaf in 1966) schrijft hij het volgende: *"Tot aan ongeveer de eerste wereldoorlog vond men hier en daar 'een potje' of 'een curieuze steen' en die ging van hand tot hand tot niemand er nog iets van wist. De Steenberg, de Nagelsweg, de 'Leimkoel', 'Het Meulke' hadden een zekere reputatie in dit opzicht (…) De plaats Nagelsweg, die we al een paar keer aanhaalden, is naar ons gevoelen een zeer oude, wellicht eerste bewoningskern geweest en naar alle waarschijnlijkheid een voorhistorische weg, die de Maasoevers verbond met de hogergelegen Kempen, die op sommige plaatsen zeker eerder bewoond waren dan de lange tijd zeer moerassige buurt van de stroom".*

In *Het Oude Land van Loon* (jrg. 4, nr. 5, 1949) bracht hij verslag uit van een vondst van scherven van een zogenaamde Frankische waterkruik met vier oren die hij deed op 25 juli 1938 *"op een perceel bouwland, in de gemeente Ophoven, grenzende op de Noorderzijde aan de Nagelstraat, op de Westerkant aan de Kromstraat, eigendom van de Commissie van Openbaren Onderstand van Ophoven".* De kruik werd opgenomen in het depot van het archeologisch museum van Tongeren. In 2009 was ik in de gelegenheid om een foto te maken van deze pot in het depot. Na nader onderzoek (o.a. door **Danny Keyers**) bleek dat het een zogenaamde amfoorpot uit de Late Bronstijd of vroege IJzertijd is en dus niet uit de Frankische tijd dateert. Om deze 'rijke' vindplaats te controleren trokken we op 2 januari 2008 dan ook naar het veld op de hoek tussen de Nagelstraat en de Kromstraat waar toen een aantal aspergebedden waren aangelegd. Tussen de ophogingen op dit veld vonden we op korte tijd maar liefst een 50-tal scherven daterend uit diverse tijdvakken, gaande van de 12de tot de 18de eeuw en zelfs vroeger…

De kruik met vier oren die Jan Geerkens in 1938 aan de Nagelstraat vond

Op de hoek van de Nagelstraat en de Kromstraat lagen eeuwen geschiedenis voor het rapen

Steenpad, Geistingen

Een andere belangrijke vindplaats was volgens **Geerkens** ook het veld aan het Steenpad (langs het huidige kerkhof tegenover *"het Heufke"*) waar je de Romeinse heirbaan nog door het veld ziet lopen. Na enkele minuten zoeken vonden we hier ook tal van scherven waaronder een fragment van een romeinse dakpan, een voetfragment van een romeins kannetje en vooral Zuid-Limburgs en grijs aardewerk uit de 12de-13de eeuw.

Enkele Romeinse scherven en 12de – 13de eeuws aardewerk

Hilvenhof, Luiteheide, Kinrooi

In okotber 2008 voerde het Archeologisch Projectbureau **Aron** uit Sint-Truiden in opdracht van huisvestingsmaatschappij **Landwaarts** een archeologische prospectie uit in Kinrooi op een stuk grond dat begrensd wordt door de Hilvenstraat, de Kruisstraat, de Luitestraat en de Simpelstraat. Vlakbij lag hier vroeger Hilvenhof. Op alle bekende oude kaarten staat dit grote perceel altijd aangegeven als onbebouwd. Maar aangezien er in de buurt in het verleden al archeologische sporen werden gevonden vond men het toch opportuun om het terrein te laten onderzoeken vooraleer het terrein kon vrijgegeven worden. Bij mijn eigen eerste prospectie van het terrein bleek al snel dat er weinig te vinden was. Een 30-tal scherven vooral witbakkend aardewerk, steengoed en een fragment van een kleipijpje was de povere oogst. De meeste scherven kunnen gedateerd worden in de 17de-19de eeuw.

Enkele oppervlaktevondsten gevonden in de wegbedding van Hilvenhof

Na het archeologisch onderzoek bleek dat er zeer veel sporen in de bodem konden worden opgetekend van voornamelijk greppels of ploegsporen (?) en een klein aantal kuilen en paalkuilen die niet gedateerd kunnen worden. De meeste daarvan zijn waarschijnlijk niet zo oud maar toch waren er enkele sporen waarvan men kan vermoeden dat ze ouder waren. Op één locatie werd een ijzertijdkuil gevonden, met enkele scherven en gebroken haardstenen. Het verdere vondstenmateriaal is zeer beperkt, waaronder een kling, een mogelijke kern en een zeer klein krabbertje uit de steentijd.

De nieuwe weg die doorheen deze verkaveling werd aangelegd werd na advies van de culturele raad **Hilvenhof** genoemd. De zijstraat naar het binnengebied toe kreeg de naam **Landwaarts-plein**.

De resultaten van dit onderzoek kan je lezen in '*Archeologische prospectie met ingreep in de bodem aan de Simpelstraat te Kinrooi, onderzoek uitgevoerd in opdracht van Landwaarts cvba'*, Aron-rapport 41, **Bart Lauwers** & **Karolien Senica**, Sint-Truiden, 2008.

Scherven en fragmenten van haardstenen uit de ijzertijd, gevonden op Luiteheide

Steenberg, Geistingen

Bij het inventariseren van de verzameling van **Jan Geerkens** die de gemeente Kinrooi kon verwerven in 2008 stootte ik op een bepaald moment op een klein houten kistje waarin een prachtige doorboorde stenen hamerbijl zat van 25 cm lengte en 5 cm hoogte. In de verzameling van **Geerkens** vond ik een foto van deze bijl terug, op de achterkant ervan had hij geschreven: *"Doorboorde grijze hardsteen uit "Steenberg" (gemeentekiezelgroeve) Ophoven-Geistingen, maart 1967".* Deze bijna gave bijl werd in geen enkele publicatie beschreven, daarom laten we hem hier even aan bod komen.

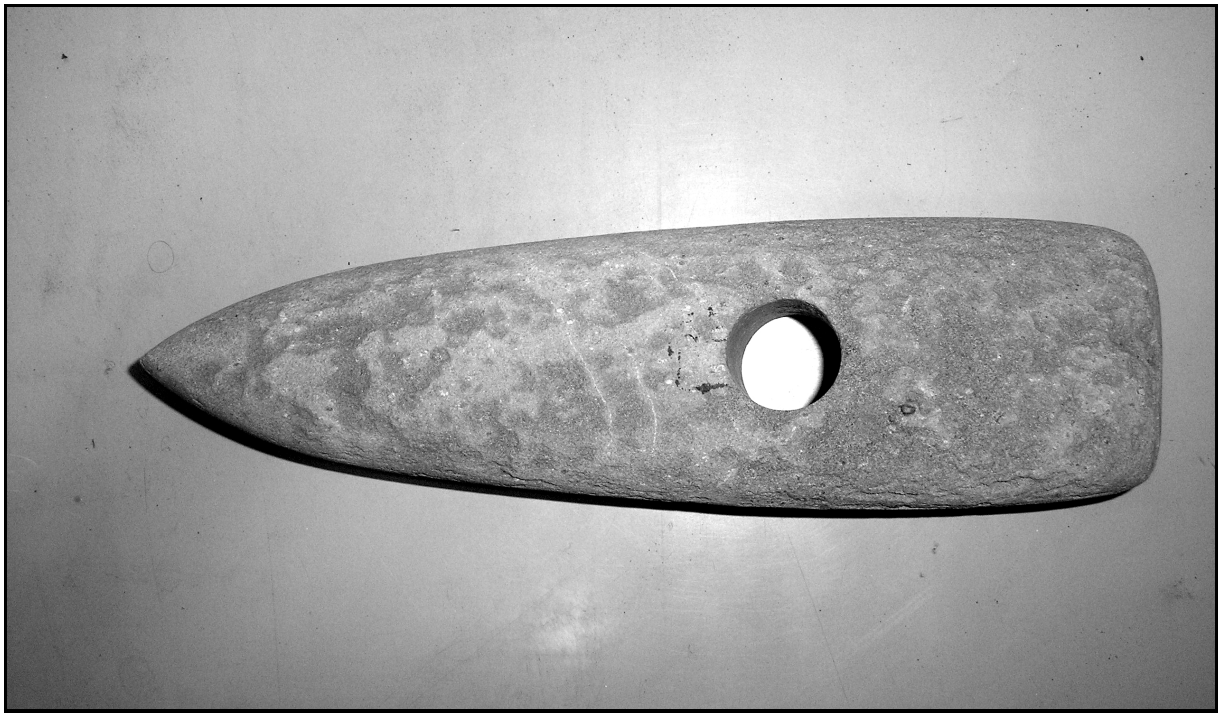

De breitkeil die in 1967 door Jan Geerkens werd gevonden aan de Steenberg te Geistingen

In oktober 2009 brachten we hem naar het archeologisch museum in Tongeren voor nader onderzoek. Al snel bleek dat het hier ging om een toch wel opmerkelijk artefact, nl. een *'breitkeil'* uit de Rössen-cultuur van ca. 4000 voor Christus. De bijl is in perfecte staat. Vooral de doorboring is zo goed gelukt alsof het machinaal gebeurde.

Bouwenshof, Molenbeersel

In juli 2010 constateerde ik vlak na mijn vakantie dat men een enorme bouwput gegraven had waar ooit het Bouwenshof stond (op de hoek tussen de Weertersteenweg en de Rondstraat, langs de KBC-bank). Op één plek in de bouwput (zo'n 5 meter diep) viel een cirkelvormig spoor op. Daarnaast tekende zich nog een tweede donkere grotere cirkel af in de bodem. Ik vermoedde onmiddellijk dat we hier te maken hadden met het onderste deel van twee waterputten. Op recente foto's van Bouwenshof stond ongeveer op deze plaats inderdaad nog een put.

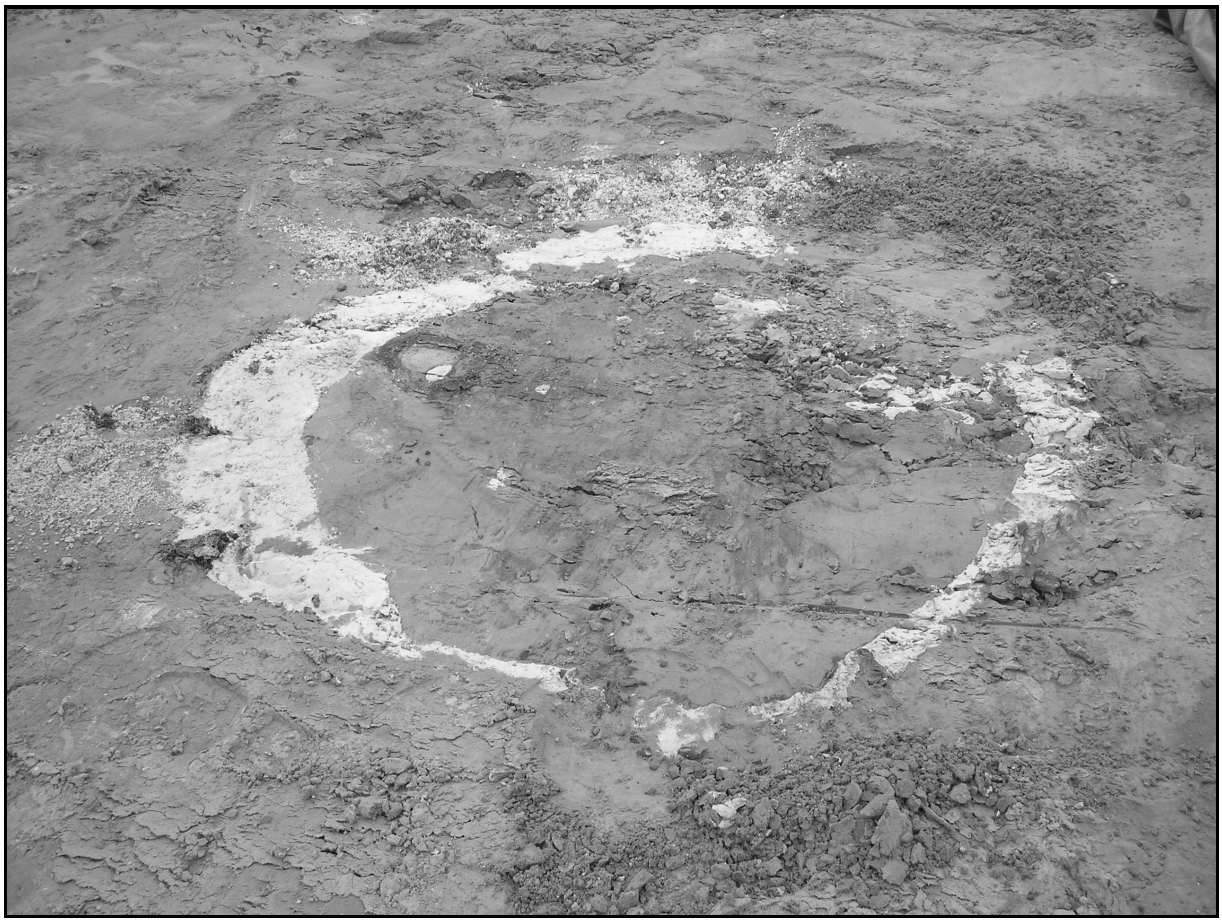

De mergelstenen basis van een waterput aan de Bouwenshof te Molenbeersel

Na een grondig onderzoek bleek al snel dat de 'lichte' cirkel het fundament vormde van een waterput. De lichte materie was datgene wat overbleef van een waarschijnlijk uit mergelsteen bestaand fundament. Dat was gebouwd op een houten fundering die bestond uit 4 zware planken die met taps in elkaar waren bevestigd. Het vermoeden dat dit een waterput was, werd bevestigd door het feit dat tussen de houten funderingen een stuk ketting met haak werd gevonden dat waarschijnlijk diende om de putemmer omhoog te halen. In deze put werden geen scherven gevonden.

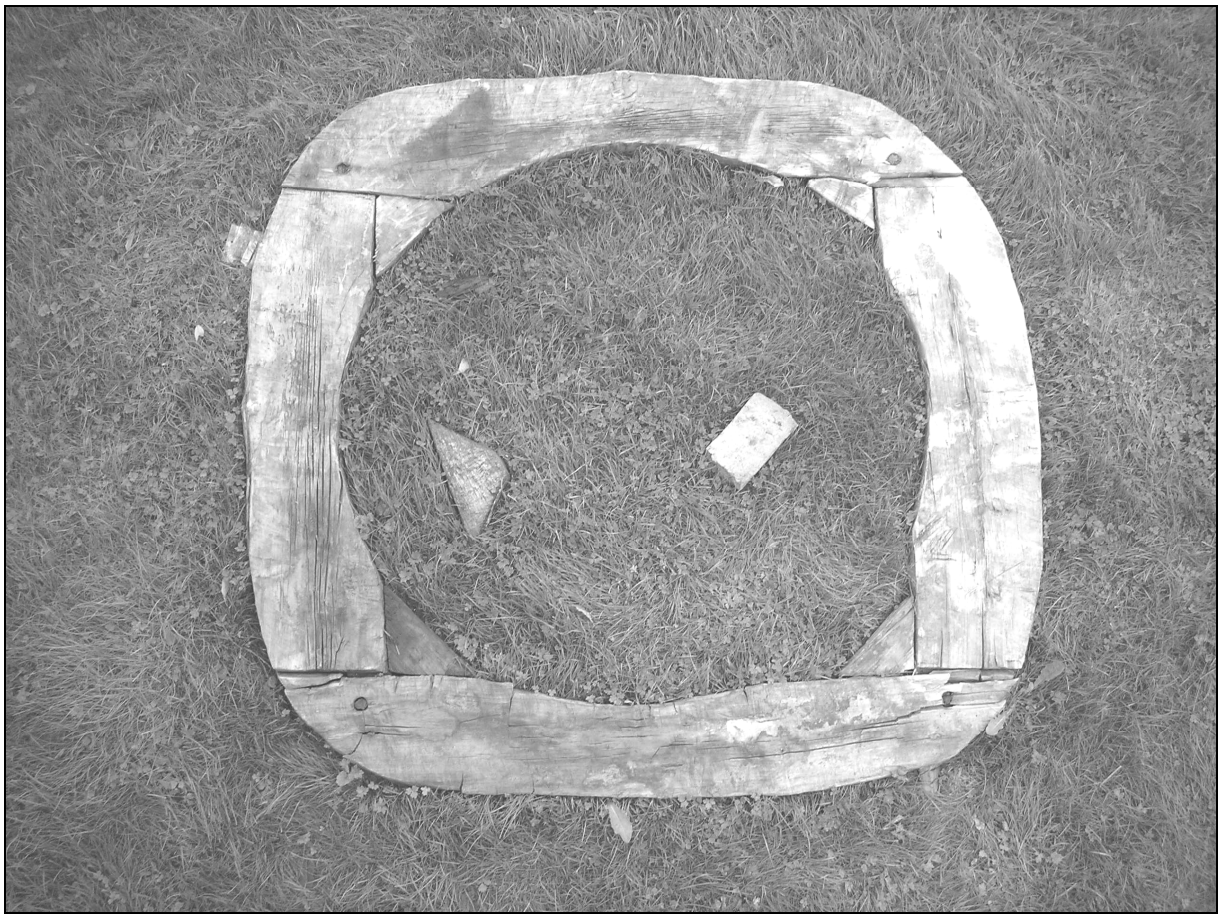

De houten fundering van de waterput aan Bouwenshof

In de onmiddellijke omgeving en in de omgeving van de tweede sterk verstoorde cirkel (waarvan zelfs geen fundament meer restte, enkel een fragment van een houten plank) werden wel tal van scherven gevonden, voornamelijk roodbakkend aardewerk, steengoed en faïence en zelfs fragmenten van schoenzolen… Daarnaast vonden we tal van tapse baksteenfragmenten én een volledige baksteen die zeker afkomstig is van de putwand. In de werkputrand vonden we ook nog een mineraalwaterfles van Hongaarse origine die zo'n 100 jaar oud was!

Aangezien we niet in de mogelijkheid waren om het uitgraven van het terrein op de voet te volgen, vroegen we aan de eigenaar **Jan Van Eygen** de toelating om de uitgegraven aarde te mogen onderzoeken. Uit deze massa grond haalden we nog een aantal mooie steengoedfragmenten én zelfs een vuursteenknol. Zonder het te weten was ik hier op de roots van mijn eigen familie gestoten...

'Eygen' roots op Bouwenshof

Bouwenshof bleek immers na wat opzoekingswerk méér dan 150 jaar de thuishaven te zijn van een deel van de familie **Van Eygen**. Bouwenshof wordt al vermeld in de 16de eeuw, maar over de opeenvolgende eigenaars weten we niet zoveel. Uit oude akten en documenten kunnen we wel afleiden dat het in het midden van de 18de eeuw in het bezit was van de familie **Driessens** waarna het overging in handen van de familie **Stevens** alias **Sillen** alias **Smeets** om uiteindelijk via huwelijk bij de familie **Braekers** uit te komen. **Anna Helena Braekers** (1796-1866) trouwde in 1818 met **Peter Arnold Van Eygen** (1790-1863), afkomstig van Bree. Zij vestigden zich eerst in Roosteren waarna ze verhuisden naar Molenbeersel.

Peter Arnold Van Eygen was de eerste ontvanger van de gemeente Molenbeersel in 1845. Na 1848 was hij ook een tijdje gemeenteraadslid. Je kan hem, samen met zijn vrouw, gerust 'grootgrondbezitter' noemen want een groot deel van de kern van Molenbeersel was in 1845 eigendom van de familie **Van Eygen-Braekers** (maar liefst 17 percelen grond in en rond de Rondstraat waren hun eigendom, volgens de Atlas der Buurtwegen). Ook het stuk waar de huidige kerk op staat was hun eigendom. Zij schonken het om er de kerk op te bouwen.

Peter Arnold Van Eygen had een zoon **Christiaan** (1832-1915) die trouwde met **Jacomina Verdonck**. Eén van hun zonen **Peter Jacobus** (1865-1942) trouwde met **Hendriena Smeets**. Hij was de vader van mijn grootvader **Christiaan** (1901-1977). Een andere zoon van **Christiaan** (1832-1915), nl. **Arnold Francois** (1867-1942), getrouwd met **Maria Helena Hendrickx**, was de vader van de latere burgemeester **Frans Van Eygen** (1905-1966) die tot aan zijn dood op Bouwenshof woonde.

Een dochter van stamvader **Peter Arnold Van Eygen**, nl. **Maria Catharina** (Roosteren 1821 - Molenbeersel 1893) trouwde in 1845 met **Joannes Keijers** (Stramproy 1812 - Molenbeersel 1880). Zij waren de bouwers en eerste uitbaters van de Keijersmolen in Molenbeersel!

De familie Van Eygen omstreeks 1896 met op de eerste rij links Arnold Françios, op de tweede rij eerste links Peter Jacobus en daarnaast Christiaan

Klimstraat, Geistingen

In 2011 kregen we een tip van de toenmalige schepen **Pierre Vanmontfort** die ons meldde dat zijn buurman **Theo Kuppens** die in de Klimstraat nr. 1 te Geistingen woont, een verzameling romeins aardewerk bezat en die wel wou schenken aan de gemeente. Uiteraard ging ik namens de gemeente Kinrooi onmiddellijk in op zijn aanbod om de volledige verzameling op te nemen in het gemeentelijk erfgoeddepot.

De verzameling was me wel bekend. Zij werd in 1970 al beschreven door **A. Claassen** in het tijdschrift *Limburg* (1970, nr. 5, p. 216-223). In april 1970 bij het uitgraven van de kelder voor zijn huis vond **Theo Kuppens** de resten van zo'n 3 Romeinse begraafplaatsen waarin een 18-tal (bijna) intacte potten en schalen lagen met nog enkele losse scherven. Van de toen 18 intacte beschreven tasjes, bekers en kommen bleven er na zovele jaren jammer genoeg nog slechts een 10-tal over. Bij het afstoffen viel er al eens eentje in duizenden stukken op de grond en enkele stukken werden aan familieleden gegeven. Toch bleef een aanzienlijke verzameling over, nl. een dolium (voorraadpot), twee kruikjes met oor, drie deukbekers, twee kommetjes, een bord en een mortarium (soort lage vijzel). De vondsten dateren van rond 200 na Christus.

Over de schenking schreven **Jan Bex** en **Mark Dreesen** een artikel in *Het Belang van Limburg* van 9 februari 2011 (p. 39).

In 1974 werden door **Hubert Heymans** nog een aantal vondsten opgegraven aan de westkant van de Klimstraat van waarschijnlijk het zelfde grafveld. Deze werden eveneens beschreven in *Limburg* (1974, nr. 2, p. 72-75).

Romeinse grafgiften in 1970 gevonden aan de Klimstraat te Geistingen

Slichtenhof, Molenbeersel

Aangezien **Ons Dak** van plan was om in 2011 op de weide achter het aloude Slichtenhof (Slichtestraat 5) te Molenbeersel woningen te bouwen vond de dienst onroerend erfgoed het noodzakelijk om een proefonderzoek te laten uitvoeren op het terrein. Op 8 en 9 februari 2011 voerde **Rik van de Konijnenburg** deze archeologische prospectie uit. Ikzelf kon als veldwerker deelnemen aan deze opgraving.

Slichtenhof wordt al vermeld in 1530, de verwachtingen waren dus hoog gespannen wat betreft mogelijke sporen en vondsten. Jammer genoeg bleek de 'oogst' maar povertjes. Er werden sporen gevonden van een groot aantal afwateringskanaaltjes waarin bijna geen schervenmateriaal gevonden werd (enkel twee middeleeuwse en een paar 17de-18de eeuwse scherven). Blijkbaar werd het terrein heel lang enkel gebruikt als weide en werd het niet veel bemest waardoor schervenmateriaal praktisch volledig ontbreekt.

Vlak vóór het Slichtenhof zelf werd een afvalkuil ontdekt met bouwafval (misschien afkomstig van de 'voorganger' van de boerderij uit 1841) en een aantal scherven van teilen en ander aardewerk die waarschijnlijk uit het begin van de 19de eeuw komen (mogelijk iets vroeger).

Nadat deze prospectie werd afgerond brachten de kleutertjes van de Kessenichse basisschool nog een bezoek aan de site waarbij ze in de mogelijkheid werden gesteld om zélf te graven naar hun verleden. Daarbij kwamen toevallig ook nog een aantal scherven naar boven uit de uitgegraven grond!

In de afvalkuil achter Slichtenhof zaten een groot aantal scherven uit de 17de – 18de eeuw

Nadat de werken op het terrein al begonnen waren onderzocht ik de bouwputten regelmatig. Daarbij stootte ik op een tweede afvalput middenin het terrein waarin een groot aantal scherven zaten vermoedelijk uit de 17de en 18de eeuw (met Westerwald, Raeren, roodbakkend aardewerk, witbakkend aardewerk enz., zie foto hierboven).
De weg doorheen het gebied werd na advies van de culturele raad **Slichtenveld** genoemd. Meer informatie vind je in *"Prospectie met ingreep in de bodem: gemeente Kinrooi, deelgemeente Molenbeersel, Slichtestraat 5 "Aan Vender Hof"*, **Rik van de Konijnenburg**.

Merrenhof – Van Esser, Ophoven
Op 16 en 26 september 2011 deed **Rik van de Konijnenburg** in opdracht van Ons Dak archeologisch vooronderzoek op de site 'Van Esser' langs de Venlosesteenweg en de Merrenhofstraat te Ophoven. Ook hier waren de verwachtingen hoog gespannen, maar jammer genoeg werden maar weinig sporen en vondsten opgetekend. Naast enkele zeer recente afvalkuilen en sporen van de oude loop van de Witbeek werd geen enkel ander bodemspoor aangetroffen. Naast enkele scherven van steengoed werden faience-fragmenten, scherven van vermoedelijk Zuid-Limburgs aardewerk, fragmenten van kleipijpen en roodbakkend aardewerk gevonden.

Het ontbreken van sporen en vondsten wordt verklaard door het feit dat vroeger de bovenlaag van het onderzochte terrein gedeeltelijk werd afgegraven en vermoedelijk gebruikt werd voor het rechttrekken van de loop van de Witbeek. De opgraving werd enkel uitgevoerd op het terrein dat grenst aan de Witbeek. Het voorliggend stuk dat aan de Merrenhofstraat raakt werd niet onderzocht. Van het moment dat hier de wegbedding zal worden aangelegd zal bijkomend onderzoek moeten gebeuren. De nieuwe weg die in het gebied zal worden aangelegd werd na advies van de culturele raad **Jan Geerkensstraat** genoemd ter herinnering aan douanier en amateurarcheoloog **Jan Geerkens** die recht tegenover deze site in de jaren '60 een eigen museum opende met allerlei heemkundige en geschiedkundige artefacten uit onze gemeente. Het grootste deel van deze verzameling wordt nu nog bewaard in het erfgoeddepot van de gemeente Kinrooi.

Meer info vind je in *'Archeologisch vooronderzoek: prospectie met ingreep in de bodem en onderzoek met metaaldetector. Site: Kinrooi, Ophoven – Van Esser'*, eindverslag, Bree, 16/10/2011, **Rik van de Konijnenburg** en **Joan Janssen**, Haast-rapport 2011-12.

Munten uit Montfort (10)

Jan Verlinden

In het najaar van 2009 werd in Montfort bij de herinrichting van de Vlootbeek een Romeinse muntschat gevonden bestaande uit 65 zilveren en 6 gouden munten[1]. Over vrijwel elke munt kan een verhaal verteld worden. De oudste munt is in het jaar 122 vóór Chr. geslagen en de jongste in het jaar 69 na Chr. De munten stammen dus zowel uit de periode van de Romeinse Republiek als uit die van het Keizerrijk[2].

Elf denarii uit de tijd van Gaius Julius Caesar

Gaius Julius Caesar (100-44 v.C.) was geboortig uit een oude patricische familie. Hij kreeg een voortreffelijke opvoeding en bleek aanleg te hebben voor retorica. Toen hij 15 jaar was, stierf zijn vader. Op zijn zestiende werd hij *flamen dialis*[3] en ontving hij de *toga virilis*[4]. Ook trouwde hij met Cornelia, de dochter van Marius' schoonzoon Cinna[5]. Zij bleef zijn echtgenote tot haar dood in 68 v.C, toen ze stierf in het kraambed. Hun enige kind was hun dochter Julia. Toen Sulla na zijn definitieve overwinning op de aanhangers van Marius in 82 v.C. eiste, dat Caesar zou scheiden van Cornelia, weigerde die hardnekkig. Caesar verloor zijn priesterambt, de bruidsschat van zijn vrouw, het recht op erfenissen en kwam in levensgevaar. Nadat hij pardon had gekregen, keerde hij toch niet terug naar Rome vóór de dood van Sulla in 78 v.C. In de tussentijd deed hij zijn eerste militaire ervaringen op in de oorlog tegen Mithridates en kreeg voor zijn dapper optreden de *corona civica*[6]. In 75 v.C. voer hij naar Rhodos om zich verder te bekwamen in de retorica en viel onderweg in handen van zeerovers. Die eisten als losgeld twintig talenten[7], maar Caesar wees dat bedrag verontwaardigd van de hand. Hij was wel vijftig talenten waard. Tevens beloofde hij de zeerovers dat hij hen zou kruisigen, als hij vrij was. Beide zaken gebeurden. Vanaf 69 v.C. begon zijn politieke carrière in Rome. Caesar was toen quaestor en lid van de Senaat. Hij koos de kant van de *populares* en werd zeer populair o.a. door het geven van ongehoorde gladiatorenspelen. Als gevolg daarvan kreeg hij enorme schulden. Door massale omkoping slaagde hij erin in 63 v.C. te worden gekozen tot *Pontifex Maximus* (Opperpriester), een functie die tot dan toe alleen door oud-consuls was bekleed.

---

[1] De vondst is gedaan door Huub Schmitz. Zie hiervoor: *'Uit het moeras opgedoken, De vondst van een Romeinse muntschat in Montfort'* in: Jaarboek 42 van Heemkundevereniging Roerstreek 2010, 7-20.
Het Vlootbeekproject werd begeleid door RAAP o.l.v. Jan Roymans. Als publieksboek van de vondst is uitgegeven: Jan Roymans en Nico Sprengers, *Een Romeinse muntschat uit de tijd van de Bataafse opstand. Een bijzondere vondst in het dal van de Vlootbeek*, 2011 (ISBN 0925-6229). De foto's zijn door RAAP beschikbaar gesteld.

[2] Dit artikel is eerder verschenen in 'De Klepper", kwartaalblad van Heemkundevereniging Roerstreek.

[3] Dit was een priester van Jupiter. Aan deze functie werden hoge eisen gesteld qua afkomst en levenswijze. De inauguratie gebeurde door de *Pontifex Maximus* (opperpriester).

[4] Normaal gesproken kregen jongens op hun zeventiende de witte *toga virilis* (toga van een man) als teken, dat ze volwassen waren. Caesar kreeg die toga al een jaar eerder.

[5] Caesar's tante Julia was de echtgenote van Gaius Marius.

[6] De *corona civica* (burgerkroon) was een eikenkrans, een hoge militaire onderscheiding, gegeven vanwege het redden van een medeburger tijdens een gevecht.

[7] Een talent was 30 kg zilver waard.

Een jaar na de dood van Cornelia was Caesar getrouwd met Pompeia, een kleindochter van Sulla. Het kwam tot een scheiding in 62 v.C. na een groot schandaal bij gelegenheid van het feest van de *Bona Dea*[8]. Zijn schuld bedroeg toen 25 miljoen denarii. Dankzij een lening van Crassus en het stadhouderschap van Hispania kwam hij er financieel gezien weer bovenop. Na een felle verkiezingscampagne werd hij in 59 v.C. tot consul gekozen. In die functie kwam hij tegemoet aan de eisen van Pompeius. Met hem en Crassus had Caesar het jaar tevoren het Eerste Triumviraat gesloten. Daarbij kreeg hij voor vijf jaar het stadhouderschap over Gallië toegewezen. In hetzelfde jaar trouwde Caesar voor de derde keer: nu met Calpurnia Caesonia[9]. Clodius zorgde tijdens de afwezigheid van Caesar in Gallië ervoor dat Caesar's tegenstanders het leven zuur werd gemaakt. Vóór zijn vertrek had Caesar nog grote bedragen geleend aan Pompeius.
In de jaren 58-51 v.C. annexeerde Caesar eigenmachtig Gallië. Hij doet hiervan verslag in *De Bello Gallico* (De Gallische oorlog)[10]. Geleidelijk veroverde hij Gallië tot aan de Rijn, waarbij hij tweemaal een brug over die rivier sloeg om de Germanen in een veldtocht te intimideren. Ook stak hij tweemaal over naar Brittannië. Een opstand van de Eburonen in het gebied tussen Maas en Rijn in 54 /53 v.C. onder Ambiorix had praktisch de uitroeiing van de stam tot gevolg. Ambiorix wist te ontsnappen.
In 52 v.C. beëindigde hij door de inname van de vesting Alesia een algemene Gallische opstand onder leiding van Vercingetorix[11]. In zijn verslag maakt Caesar van de gelegenheid gebruik om te vertellen over de zeden en gewoonten van Kelten (Galliërs) en Germanen. Men schat dat de strijd aan een derde van de bevolking het leven heeft gekost. Nog een derde werd krijgsgevangen gemaakt of als slaaf verkocht. De buit was zo groot dat de goudprijs een kwart daalde.
Met het oversteken van de Rubico[12] door Caesar begon begin januari 49 v.C. een nieuwe burgeroorlog. Pompeius en de Senaat hadden in Italië geen troepen en vluchtten naar Griekenland om daar legers te verzamelen. Caesar had binnen 10 dagen Rome in handen en spoedig de rest van Italië. Nadat hij in Spanje de aanhangers van Pompeius had verslagen, keerde hij terug naar Italië en stak in de winter over naar Griekenland. Op 9 augustus 48 v.C. versloeg hij in de vlakte van Pharsalus in Thessalië een meer dan dubbele overmacht. Pompeius verwachtte steun van de farao en vluchtte naar Egypte. Toen hij vanuit een sloep aan wal stapte, werd hij echter voor de ogen van zijn vrouw onthoofd[13].

[8] Zij was de beschermster van de vruchtbaarheid van de velden. Het feest was taboe voor mannen, maar Publius Clodius zou in vrouwenkleren met Pompeia overspel hebben gepleegd. Caesar had echter de diensten van Clodius nodig.
[9] Hoewel Caesar in 53 v.C. overwoog te trouwen met een dochter van Pompeius en later een openlijke relatie had met Cleopatra, slikte Caesonia dit. Zij wist dat Caesar een groot vrouwenliefhebber was. Op 15 maart 44 v.C. probeerde ze vergeefs Caesar te overreden niet naar de fatale Senaatsvergadering te gaan. Na de moord gaf ze de papieren van Caesar en 4000 talenten aan Marcus Antonius.
[10] De boeken 1-7 (58-52 v.C.) werden in 51 v.C. gepubliceerd. Het achtste boek werd geschreven door zijn officier Aulus Hirtius. Die zou later als consul sneuvelen in de strijd tegen Marcus Antonius.
[11] Vercingetorix werd na zijn nederlaag meegenomen naar Rome en zes jaar in het Tullianum, de staatsgevangenis, diep onder de grond bij het Capitool gevangen gehouden. In 46 v.C. werd hij meegevoerd in een triomftocht van Caesar en daarna gewurgd.
[12] De Rubico was de grensrivier tussen Italia en de provincie Gallia.
[13] '*Een dode bijt niet*' was de bewering van de adviseurs van de farao. Caesar zou dankbaar zijn en Pompeius kon zich niet wreken. Caesar wist niets hiervan en toen hij drie dagen later als eerbetoon het hoofd en de zegelring van Pompeius kreeg aangeboden, wendde hij zich huilend af.

Aangekomen in Egypte besliste Caesar de strijd[14] om de troon tussen de farao en zijn zus Cleopatra VII[15] ten gunste van de laatste. Volgens een bekend verhaal had Cleopatra zich, gerold in een tapijt, bij Caesar laten introduceren. Na de overwinning in 47 v.C. maakten ze samen een reis op de Nijl. Cleopatra beviel in het najaar van een zoontje, Caesarion.
In de zomer van dat jaar onderdrukte Caesar in verbluffend korte tijd een opstand van Pharnaces, de koning van Pontus bij Zela[16]. Vervolgens versloeg hij in 46 v.C. bij Thapsus in Africa de Pompeianen. Vanwege zijn overwinningen hield Caesar in Rome vier triomftochten. Cleopatra was daarbij zijn gast. De laatste tegenstand werd gebroken in 45 v.C. bij Munda in Spanje. Daarbij werden de zonen van Pompeius verslagen, maar Sextus Pompeius wist te ontsnappen.
Caesar werd benoemd tot *dictator perpetuus* (dictator voor het leven). Tegelijkertijd was hij *imperator* (opperbevelhebber), *consul* voor 10 jaren, *censor*, *Pontifex Maximus* en *Pater Patriae*. In de twee jaar die hij nog zou leven, heeft hij veel tot stand gebracht: land voor de soldaten, het burgerrecht op ruime schaal aan de bewoners van de provincies, uitbreiding van het aantal Senaatsleden tot 900 ook met provincialen, een kalenderhervorming, de bouw van het Forum Iulium en de Basilica Iulia. Er waren plannen om een kanaal door de Isthmus van Corinthe te graven, de Pontijnse moerassen ten zuidoosten van Rome droog te leggen en de haven van Ostia uit te bouwen. Jegens zijn tegenstanders was Caesar vergevingsgezind en een lijfwacht weigerde hij. De weerstand die hij opriep was echter zo groot, dat 60 republikeinen o.l.v. Gaius Cassius en Marcus en Decimus Brutus zich verenigden om een aanslag op hem te plegen. Op 15 maart 44 v.C. werd Caesar in het Senaatsgebouw met dolksteken om het leven gebracht. Zijn laatste woorden zouden zijn gericht tegen Marcus Brutus: *Ook jij, mijn zoon?*[17]

Beschrijving van de munten

DENARIUS 1[18]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding
Op de voorzijde staat de kop van Apollo n.r.
Ervoor staat: **L LENT C MARC** - **L**(ucius) **LENT**(ulus) (et) **C**(aius) **MAR**(cellus)[19] - Lucius Lentulus en Gaius Marcellus, erachter: **COS** - **CO**(n)**S**(ules) - consuls.

[14] Bij de gevechten ging de beroemde bibliotheek van Alexandrië in vlammen op.

[15] Cleopatra was toen 18 jaar, haar broer Ptolemaeus 10 jaar.

[16] Beroemd is zijn uitspraak: *Veni, vidi, vici* (Ik kwam, zag en overwon).
[17] Marcus Junius Brutus was de zoon van de gelijknamige vader en Servilia. De nauwe relatie tussen Servilia en Caesar gaf aanleiding voor de praatjes dat hij de vader was.
[18] Foto Restaura 496cd; Cr 445/2
[19] MA ligatuur

Op de keerzijde is Jupiter frontaal afgebeeld met in de rechterhand een dubbele bliksem en op de linkerhand een adelaar. Eronder staat een altaar dat met guirlandes is versierd. Links staat een ster en de letter **Q**. In tegenstelling tot Caesar sloeg Pompeius niet één munt. Zijn aanhangers sloegen meerdere munten in kleinere oplagen. Daarop wordt geen toespeling gemaakt op de burgeroorlog die woedde. De beide consuls moesten voor Caesar uit Rome vluchten. In beeld en geschrift probeerden ze aan te tonen dat zij de legitieme machthebbers waren. Apollo was voor de aanhangers van Pompeius de belangrijkste god. Dit is een van de eerste munten uit de tijd van de burgeroorlog. Hij werd geslagen voor het leger van Pompeius in Apollonia (Griekenland) in 49 v.C. door de consuls Lucius Cornelius Lentulus en Gaius Claudius Marcellus.

Legenda van de voorzijde
Apollokop n.r.
L LENT C MARC / COS

Legenda van de keerzijde
Jupiter met bliksem en adelaar, ster en altaar
Q

DENARIUS 2[20]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding
Op de voorzijde verplettert een olifant n.r. een gehoornde slang. De olifant en de slang zouden het begin van de burgeroorlog symboliseren, waarbij de olifant Caesar verzinnebeeldde en de slang Pompeius[21]. Volgens een andere interpretatie heeft de afbeelding betrekking op de overwinningen van Caesar in Gallië. De olifant vertrapt dan een *carnyx*, een Gallische krijgstrompet met dierenkop[22]. In de afsnede staat: **CAESAR**. Dit was het *cognomen* (de erfelijke bijnaam) van de gens Julia, zijn familie. Zijn volledige naam luidde: Gaius Julius Caesar. Zijn voornaam was Gaius (afgekort als C). Zijn *nomen gentile* (familienaam) was Julius. Op de keerzijde staan priesterattributen. Dit zijn v.l.n.r. een *simpulum*, een *aspergillum*, een *securis* en een *apex*, respectievelijk een scheplepel voor offerhandelingen, een wijwaterkwast, een offerbijl en een kegelvormige priestermuts. De priesterattributen hebben betrekking op de functie van Caesar als *Pontifex Maximus* (Opperpriester). Dit was de enige officiële functie die hij in het begin van de burgeroorlog bezat.

[20] Foto Restaura 494cd; Cr 443/1
[21] Deze munt komt vaak voor. Toch is ze duur, omdat ze geliefd is bij verzamelaars.

[22] Zie de toelichting in artikel 7 bij munt 2, noot 14.

Caesar liet in deze periode alleen deze munt slaan in een grote oplage[23]. Op 10 januari 49 v.C. trok Caesar vanuit Gallië de grensrivier Rubico[24] Gallië over met zijn troepen. Daarmee begon opnieuw een burgeroorlog. Hij kreeg de alleenheerschappij, toen hij Pompeius had verpletterd in de slag bij Pharsalus op 9 augustus 48 v.C. De munt is geslagen in een legermunt[25] van Caesar in 49/48 v.C in Italië[26].

Legenda van de voorzijde
Olifant n.r. met slang of carnyx
CAESAR

Legenda van de keerzijde
Simpulum, aspergillum, securis en apex

DENARIUS 3[27]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding
Op de voorzijde staat de kop van een vrouw met eikenkrans en diadeem n.r. Op de keerzijde is afgebeeld een Victoria (overwinningsgodin) n.r. Zij draagt een gevleugelde *caduceus*[28] en een *trophaeum*[29], bestaande uit Gallische wapens.
Ervoor staat: **[L H]OSTILIVS**, erachter naar binnen gekeerd: **SASERNA** - L(ucius) Hostilius Saserna. De muntmeester is aanhanger van Caesar. Op de munt worden de overwinningen van Caesar in Gallië gevierd. De munt is geslagen in Rome door muntmeester Lucius Hostilius Saserna in 48 v.C.

Legenda van de voorzijde
Kop van vrouw met eikenkrans en diadeem n.r.

Legenda van de keerzijde
Victoria n.r. met caduceus en tropaeum
[L H]OSTILIVS / **SASERNA**

[23] In 44 v.C. kreeg Caesar als eerste Romein het recht om munten te slaan met zijn eigen portret. Vanaf keizer Augustus is het gebruikelijk dat het portret van de keizer op de voorzijde van een munt staat.

[24] Dit riviertje vormde de grens tussen het moederland Italië en de provincie Gallië.
[25] Munt in de betekenis van 'plaats waar een muntstuk wordt geslagen'.
[26] Door Albert 1373 wordt als jaar en muntplaats gegeven: 49/48 v.C in Gallië. Caesar vocht echter vanaf begin 49 v.C. niet meer in Gallië. Hij was in Italië en zou eerst in de winter van 48 v.C. oversteken naar Griekenland. Dat zou er ook voor kunnen pleiten dat de eerste genoemde interpretatie van de voorzijde van de munt de correcte is.
[27] Foto Restaura 505cd; Cr 448/1; Syd. 951
[28] Een caduceus is de staf van Mercurius, omwonden door twee slangen en bekroond door twee vleugels.
[29] Een trophaeum werd oorspronkelijk opgericht op de plaats waar een vijand op de vlucht was geslagen. Het bestond uit buitgemaakte wapens die aan een paal waren bevestigd.

DENARIUS 4[30]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding

Vooral de keerzijde van de munt is sterk afgesleten. Op de voorzijde staat een masker van de bosgod Pan met baard n.r. Links ervan, maar buiten de rand, is een *pedum* (herdersschop) afgebeeld. Eronder staat: **PANSA**. Het Panmasker verwijst naar de (erfelijke) bijnaam van de familie. Op de keerzijde staat Jupiter Axurus n.l. met *patera*[31] en *scepter*[32]. Hij zit op een bewerkte zetel. Links ervan staat[33]: [**IOVIS AXVR]** - IOVIS AXVR(i) - (Beeld) van Jupiter Axurus, rechts: **[C VIBIVS C F C N]** - C(aius) VIBIVS C(aii) F(ilius) C(aii) N(epos) - Gaius Vibius, zoon van Gaius, kleinzoon van Gaius.
De Gens Vibia (het geslacht Vibia) kwam uit Axur (een stad in Latium). Op de munt is het plaatselijke beeld van Jupiter Axurus afgebeeld. Deze muntmeester was de adoptiefzoon van Gaius Vibius Pansa, van wie hij de beeldenaars grotendeels overnam. Hij was een aanhanger van Caesar. In de strijd na de moord op Caesar vocht hij in 43 v.C. als consul, samen met zijn collega Aulus Hirtius aan de kant van Octavianus tegen Marcus Antonius[34]. Hirtius sneuvelde. Gaius Vibius Pansa stierf onverwacht, nadat hij tevoren in een gevecht lichte verwondingen had opgelopen[35]. Beiden kregen een staatsbegrafenis in Rome. De munt is in Rome geslagen door Gaius Vibius Pansa Caetronianus[36] in 48 v.C.

Legenda van de voorzijde

Pan met baard n.r.
PANSA

Legenda van de keerzijde

Jupiter Axurus op een zetel n.l. met patera en scepter
[IOVIS AXVR] / **[C VIBIVS C F C N]**

[30] Foto Restaura 523cd; Cr 449/1
[31] Een *patera* is een offerschaal.
[32] Een *scepter* is een staf als symbool van de macht van de god.
[33] De tekst op de keerzijde staat naar binnen gekeerd. De munt is zo afgesleten, dat de letters onleesbaar zijn.
[34] Meer informatie volgt in de inleiding van Hoofdstuk 11 Het Tweede Triumviraat.
[35] Het gerucht ging dat hij op last van Octavianus was vergiftigd.
[36] Deze bijnaam is afgeleid van een Etruskische naam. Pansa was geboren in Perusia, een Etruskische stad.

DENARIUS 5[37]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding

Beide zijden van de munt zijn sterk afgesleten. Op de voorzijde is frontaal een Medusakop met slangenhaar afgebeeld. Medusa had ooit de godin Athene beledigd. Haar afgehakte hoofd werd afgebeeld op het schild van Athene. Haar haren bestonden uit slangen. Iedereen die de Medusakop aankeek, veranderde in steen[38].

Eronder staat: **L PLAVTIVS** - L(ucius) Plautius. Op de keerzijde staat de gevleugelde Aurora (de godin van de dageraad) n.r. Zij houdt het vierspan van de zon in toom. Deze afbeelding gaat terug op een beroemd schilderij dat in bezit was van de Gens Plautia en einde 43 v.C. zou worden geschonken aan de tempel van Jupiter Capitolinus vanwege een triomf van L. Minutius Plancus, een broer van de muntmeester. Eronder staat, deels buiten de rand: **PLANC[VS]**. De munt is geslagen in Rome door Lucius Plautius Plancus in 47 v.C.

Legenda van de voorzijde

Medusakop

L.PLAVTIVS

Legenda van de keerzijde

Aurora met vierspan

PLANC[VS]

DENARIUS 6[39]

Voorzijde

Keerzijde

[37] Foto Restaura 478cd; Cr 453/1c

[38] Daarom staan Medusakoppen vaak op schilden afgebeeld. Dit zou het kwaad afweren.

[39] Foto Restaura 514cd; Cr 455/2a

Inleiding
Beide zijden van deze munt zijn sterk afgesleten. Op de voorzijde staan naast elkaar de koppen van de Dei Penates met diadeem n.r. Erachter staat: **DE[I PENATES]** - de Penatengoden. De Penaten waren de huisgoden van elke Romeinse familie. Ook de Romeinse staat had zijn Penaten[40]. De *Dei Penates publici* (de openbare Penatengoden) hadden een eigen tempel in Rome. Romeinse ambtenaren brachten daar een offer bij aanvaarding of neerlegging van hun ambt. Op de keerzijde staat een naakte Hercules n.r. met knots en trophaeum. Over zijn linkerarm draagt hij een mantel; details zijn weggesleten. Ervoor staat: **C ANTIVS [C F]** - G(aius) Antius G(aii) F(ilius - zoon van Gaius. Op andere munten staat op de voorzijde ook de rest van de naam van deze muntmeester, nl. RESTIO. De Gens Antia (het geslacht Antia) voerde haar afstamming terug op Antiades, de zoon van Hercules. Gaius Antius Restio was volkstribuun in 68 v.C. De munt is in Rome geslagen door Gaius Antius Restio in 47 v.C.

Legenda van de voorzijde
Koppen van de Dei Penates n.r. met diadeem
DE[I PENATES

Legenda van de keerzijde
Hercules n.r. met knots en trophaeum
C ANTIVS [C F]

DENARIUS 7[41]
Voorzijde **Keerzijde**

Inleiding
Op de voorzijde staan de koppen van de beide Dioskuren[42] n.r. Zij dragen een lauwerkrans op hun *pileus* (vrijheidsmuts) en boven ieder is een ster te zien. Achter hen staat naar buiten gekeerd: **RVFVS III VIR** - Rufus Triumvir (drieman). Op de sterk gesleten keerzijde is Venus afgebeeld n.l. In haar rechterhand houdt zij een weegschaal, in de linkerhand een lange scepter. Cupido zit op haar schouder. Achter haar staat: **MN CORDIV[S]** - M(a)n(ius) Cordius. Afgebeeld is de Venus Verticordia[43], de beschermgodin tegen ondeugd. Aan haar werd in Rome na een schandaal met drie corrupte Vestaalse maagden een tempel gewijd in 114 v.C. Venus (de godin van de liefde) verwijst niet alleen naar de gens Cordia, maar ook naar de familie van Julius Caesar. De Julii beweerden af te stammen van de godin Venus. De gens Cordia kwam van oorsprong uit Tusculum, waar een speciale cultus van de Dioskuren bestond. In hetzelfde jaar waarin de munt werd geslagen, was Julius Caesar consul. Hij wijdde op het nieuwe Forum Iulium

[40] Aenaes zou uit het brandende Troje hun beelden hebben meegenomen naar Italië.
[41] Foto Restaura 476cd; Cr 463/1b
[42] Dit waren de tweelingbroers Castor en Pollux. Zij waren de zonen van Zeus (Jupiter).
[43] Letterlijk: degene die het hart (*cor*) verandert (*vertere*).

de tempel in van Venus Genetrix, de stammoeder van het Romeinse volk. Tevens voerde hij toen de Juliaanse kalender[44] in.De munt is geslagen in Rome in 46 v.C. door muntmeester Manius Cordius Rufus.

Legenda van de voorzijde
Gelauwerde Dioskuren n.r. met twee sterren
RVFVS III VIR

Legenda van de keerzijde
Venus n.l. met weegschaal en scepter; Cupido zit op haar schouder.
Eronder: **MN CORDIV[S]**

DENARIUS 8[45]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding
De munt is aan beide zijden sterk gesleten. Op de voorzijde staat een Minervabuste n.r. met Corinthische helm en *aegis*[46]. Op de keerzijde is afgebeeld Victoria (de overwinningsgodin) op een *quadriga* (vierspan) n.r. Zij heeft in de rechterhand de teugels en een krans, in linkerhand een palmtak. De afbeelding is te veel afgesleten om de details te kunnen zien. In de afsnede staat: **C CONSIDI** – (munt) van G(aius) CONSIDI(us). De muntmeester ondersteunt Julius Caesar met zijn afbeeldingen. De Victoria op de keerzijde verwijst naar de overwinning van Caesar bij Thapsus (Africa) in 46 v.C. Deze overwinning betekende het einde van de Republiek. De belangrijkste tegenstanders van de nieuwe monarchie brachten zich om het leven: Cato (Uticensis), Scipio, koning Juba van Numidië en anderen. Caesar liet zich kiezen tot *dictator*, eerst voor een jaar, later voor het leven. Bovendien werd hij opperbevelhebber van de troepen in het hele rijk met de titel *imperator*; hij was al *Pontifex Maximus* en werd enige malen *consul*. De munt is in Rome geslagen in 46 v.C. door Gaius Considius Paetus.

[44] Caesar deed dit in zijn hoedanigheid van Pontifex Maximus op aanraden van de Alexandrijnse astronoom Sosigenes. De seizoenen werden op hun juiste plaats gezet door zevenenzestig extra dagen in te lassen. In plaats van een maanjaar kwam er een zonnejaar met een lengte van driehonderdvijfenzestig en een kwart dagen. Om de vier jaren werd er een schrikkeldag ingelast. De oude namen werden overgenomen. Na de dood van Julius Caesar werd de maand *quintilis* (de vijfde) veranderd in *julius* (juli). Caesar was in de maand quintilis geboren. In 8 v.C. kwam er door Augustus een aanpassing, omdat men sinds de invoering van de nieuwe kalender om de drie in plaats van om de vier jaar geschrikkeld had. Ter ere van de keizer werd de maand *sextilis* (de zesde) omgedoopt in *augustus*. Omdat keizer Augustus niet wilde dat zijn maand korter zou zijn dan die van Julius Caesar, verlengde hij augustus tot eenendertig dagen. Zie voor de kalender ook aflevering 7 onder Denarius 2.
[45] Foto Restaura 491cd; Cr 465/5;CRR 994
[46] De aegis was het attribuut van Athene/Minerva, vaak afgebeeld als een kuras of een met slangen versierd schild.

Legenda van de voorzijde
Minervabuste n.r. met helm en aegis
C CONSIDI

Legenda van de keerzijde
Victoria n.r. op quadriga met krans en palmtak

DENARIUS 9[47]

Voorzijde

Keerzijde

Inleiding
De munt is sterk afgesleten, vooral de voorzijde. Op de voorzijde is afgebeeld de gelauwerde kop van Apollo n.r. Het geheel is omkranst door een parelkrans. Op de keerzijde staat een *sella curulis* versierd met guirlandes; erop ligt een krans. Deze laatste details zijn weggesleten. Een sella curulis was de ambtszetel van een hogere magistraat. Erboven staat **[C] CONS[IDI]**, in de afsnede: **PAITI** - (munt) van Gaius Considius Paetus[48]. Na de slag bij Thapsus (46 v.C.) had Caesar het privilege gekregen in de Senaat op een sella curulis tussen de 2 consuls te zitten[49]. De munt is in Rome geslagen door Gaius Considius Paetus in 46 v.C.

Legenda van de voorzijde
Gelauwerde kop van Apollo n.r.

Legenda van de keerzijde
Sella curulis met guirlandes en krans
[C] CONS[IDI] / PAITI

DENARIUS 10[50]

Voorzijde

Keerzijde

[47] Foto Restaura 504cd; 465/2 syd. 990a
[48] Paitus is de ouderwetse schrijfwijze van Paetus.

[49] Zie hierboven munt 8 voor meer informatie over Thapsus.

[50] Foto Restaura 501cd; Cr 464/3

Inleiding
De voorzijde is sterk afgesleten. Afgebeeld is de kop van Roma (de stadsgodin) n.r. Zij draagt een Attische helm met aan elke zijde een veer. Daarachter staat: **ROMA** Op de keerzijde staan symbolen van de macht van Julius Caesar: een *cornucopia* (hoorn des overvloeds) op een globe met links een scepter en rechts een stuurriem. Daaronder staat: **T CARISI** - T(iti) CARISI - (munt) van Titus Carisius Het geheel wordt omsloten door een lauwerkrans (hier deels buiten de rand). De munt is in Rome geslagen door muntmeester Titus Carisius in 46 v.C.

Legenda van de voorzijde
Roma n.r. met gevederde helm
ROMA

Legenda van de keerzijde
Cornucopia op globe met scepter en stuurriem
T CARISI

DENARIUS 11[51]
Voorzijde **Keerzijde**

Inleiding
De munt is aan beide zijden sterk afgesleten. Op de voorzijde staat de kop van Venus met diadeem n.r. Erachter staat: [**R]VFV[S SC]**[52] - RVFVS S(enatus) C(onsulto) - Rufus, door een besluit van de Senaat. Op de keerzijde rijdt Cupido (de god van de liefde) op een dolfijn n.r. In beide handen houdt hij de teugels. De details zijn niet meer zichtbaar. Daaronder staat: **MN CORDI[VS]**[53] - M(a)n(ius) Cordius. De munt is geslagen in Rome door Manius Cordius Rufus in 46 v.C.

Legenda van de voorzijde
Kop van Venus met diadeem n.r.

RVFVS SC
SC

Legenda van de keerzijde
Cupido n.r. op een dolfijn
MN CORDI[VS]

[51] Foto Restaura 506; Cr 463/3; Syd.977
[52] De tekst tussen vierkante haken is onleesbaar. De onderste helft van de letters is weggesleten.
[53] MN als ligatuur.